

над противниками, над православним старовірством, “неученими попами” і їх москвофільськими потягами. Не тільки зверхній український нарід, але і спідній — в особі Запорізького Війська признав авторитет і дискреційну “богоусвячену” владу Могили і дали йому “розрішення на вся”.

На цім кінчаю. Ця книга спочатку уявлялась мені як перша частина VI тому, що мав би сягати в XVIII вік. В процесі роботи — а робота тривала довго, чотири роки¹ (з перервами), закруглилася ця книга під моїми руками в окремий том — не тільки тому, що виросла розмірами, а й

ні Москви. Цілком можливо, що Копинський з тов. і робив різні заходи, щоб вплинути на козаків в цім напрямі, але не досягнув ніяких результатів, а тільки дав на себе зброю противникам. Козацьке військо не відтяглося від війни з мотивів чисто матеріального характеру, щоб заробити на ній по своїй козацькій лінії, і це полегшило Могилі і його партії їх завдання — відтягти Запорізьке Військо від Копинського і змусити признати Могилу православним митрополитом. Коли Копинського атестовано як московського агента, а Могилу — як вірного королеві голову церкви, козацькому війську, даючи згоду виступити з усією силою на порятунок короля, трудно було дуже обставати за Копинським. З другого боку, королівській партії важливо було доконче відтягти козаків від Копинського і поставити під зверхність Могили — цього вимагали політичні інтереси. Автор реляції пояснює, що інтересів Могили, з одної сторони, боронив Кисіль як королівський комісар, з другої сторони — ручителями його правдивості і патріотизму виступила київська шляхта, що приїхала з Могилою в чималому числі. Потім, як пророблено всю підготовчу роботу, військо зробило Могилі парадну зустріч, він відправив богослуження, ціле військо цілувало йому хрест і руку.

Потім з усею процесією святив армату (очевидно, кропив посвяченою водою) “і в гарних словах благословив козаків на війну” з Москвою. Військо ж попросило Кисіля, щоб він погодив обох митрополитів, аби вони надалі не втягали військо до своєї боротьби і не робили в нім замішань. Кисіль намовив Копинського вдоволитись Михайлівським монастирем і не претендувати більш на митрополію, і Копинський видав Могилі на це нову запись, потім її знову відкликав (як вище), але військо, дійсно, більше до цієї справи не мішалось.

¹ Від літа 1926 р. до кінця 1929, переписана і справлена до друку протягом 1930 р.

тому, що ясніше, ніж перед тим, виступило перед моїми очима переломове значення цього моменту: опанування київської митрополії “упривільйованим” магнатом православної віри, а польської шляхетської Річи Посполитої: кінець революційної ролі православної церкви і поворот її на становище офіційної урядопослушної установи, позбавленої тих елементів громадськості, що вона набула в першій своїй активізації, ув’язуючись з різними опозиційними громадськими елементами.

Цей період її активізації, що потривав у різних стадіях протягом приблизно століття (не рахуючи різних передступних, ембріональних стадій), кинув ретроспективне світло на раніші часи і утворив досить розповсюджену в українській літературі теорію питоменної одвічної громадськості, демократизму, виборності православної української церкви, яка, мовляв, тільки притушена була панським режимом литовсько-польської доби, реставрувалась в XVI—XVII вв. і лишилась природною прикметою її й надалі. Ця теорія знаходила своїх прихильників і в церковних кругах, що мріяли про відродження церковної автономії, і в кругах громадсько-опозиційних, народницьких і революційних, що сподівалися з демократизованої і автономізованої української церкви зробити засіб активізації народних мас. Такий підхід особливо виразно виступає в Драгоманова, а документальне обґрунтування цієї теорії взяв на себе Ор. Левицький.

Але ця концепція перманентної громадськості й автономності українського церковного життя не відповідає дійсності. Критичні зауваження до неї я зробив уперше в 1895 р. з приводу студії акад. Студинського про “Пересторогу”, потім докладніше представив справу в V томі “Історії України-Руси” і в V томі “Історії укр. літератури”. Я показав там, що змагання громадянства (передусім його провідних, аристократичних вершків) мати рішачий голос у церковних справах і організація братська — це явища новіші, які різко відбивають від монархічно-ієрархічного укладу старої укр. церкви¹. Вони стали розвиватись головню під впливами чеського руху XV в., а ще більше — під повіями реформації XVI в. Підставою цього процесу усуспільнення церкви

¹ Див. “Іст. укр. літ.”, V, с. 94–100, 154–7, 230–3.

стає міщанська верства західноукраїнських міст, що під впливом продукційних відносин XV–XVI ст. набирає небувалої перед тим ініціативності і самопевності, серед самих же церковних кругів бачимо вагання: бажання використати для своїх інтересів ці активні громадські течії мішаються і переплітаються з кастовою відразу до вмішань громадян до церковних справ, що повинні, на їх погляд, бути виключною монополією самих церковників.

З початком XVII в. міщанські сили і міщанська активність в Зах. Україні заломлюється, але за той час утворились фактичні зв'язки між церковними діячами Східної України з новою соціальною силою — козащиною, і, оцінивши це, громада галицьких церковників в спільним порядку починає пересувати свій церковний осередок і культурно-освітні засоби на схід, до Києва, “під крила христолобивого воїнства запорозьких молодців”. Образно висловлюючись, церковна справа міняє своїх коней, пересідає з міщанського на другого, ще більш революційного коня — козацького. Під козацьким протекторатом відновлюється розбита відступством владиків церковна організація, організується школа, літературна робота. Але й тут серед церковників іде певне роздвоєння. Поруч бажання використати якповніше революційні народні сили ясно проявляють себе інші течії: якнайскорше розірвати з ними, примусивши до поступок уряд, ув'язатися з ним і замкнути церковну сферу для втручання світської людності: чи козацтва, чи міщанства, чи навіть і шляхти, поскільки вона хоче впливати на політику ієрархії. Був тільки короткий момент, підчеркнений вище, коли владика Феофанового свячення відважилися зсолідаризуватися з козащиною, котрій вони завдячували своє висвячення і свою цілість від королівських нагінок: вони проголосили тоді козащину спадкоємцями старих патронів православної церкви — київських князів і представниками культурних і національних традицій Старої Русі. Але це була коротка хвиля, і, зміркувавши ситуацію, ці владика почали шукати порозуміння з урядом. Тоді зарисувався розрив у самих церковних кругах: розходження з владичною ієрархією нижчого кліру, що дістав за це від ієрархічних кругів згідливу назву “неучених попів”, хоч провадили ними якраз представники тодішньої церковної ерудиції: А. Мужилівський і Зизаній. Був момент, коли могло

прийти до повного розриву і сформування пресвітеріанської української церкви — цілком без'єпископальної або єпископальної тільки формально: але не стало на це революційної енергії серед загальної реакції, що запанувала на Сході, та й у Центральній Європі. Ці радикальні течії не скристалізувались, і проворний молдавсько-польсько-український магнат, користаючись з прихильної ситуації, вмів поєднати свої магнатські зв'язки з канонічним православним ригоризмом і, зайнявши місце офіційного провідника української церкви, притлумити в ній радикальні й опозиційні течії та повернути українське церковне життя в те ієрархічно-монархічне річище, з котрого воно вийшло.